

TÜRKİSTAN'DA "CEDİT" HAREKETİNİN FİKRİ KAYNAKLARI VE ABAY

Darhan HTDIRALİYEV

Bilindiği gibi, Türkistan Türk-İslâm medeniyetinin bayraktarlığını yapmış, asırlar boyu ilim ve fikir dünyasının merkezi olmuştur. İslâm'ın büyük simalarından İsmail Buharî, Ebu Ali İbn Sina, El-Birunî, Harezmi Farabî, Tirmizî v.b. burada doğup, İslâm âlemine fikirlerini yaydılar¹. Fakat, ilim ve küllür sahalarda elde edilen bu başarılar, İlim ve öğrenmede devamlılık olmadığı için mevzî başarılar olarak kalmışlardır. Türkistan Türkleri arasında görülen bu istikrarsızlık, XVI. yy. itibaren başgösteren siyasî olaylar ve iktisadî gerileme ile tamamiyle karanlık bir şekle bürünmüştür². Bir cemiyetin tarihî hayatında çöküş âlâmeti olarak kabul edilmesi gereken bülün arızalar mevcuttu. Mahnuud Kaşgarî. Ahmet Yesevî v.b. gibi binlerce büyük ilim, fikir ve sanat adamı yetiştiren bu bölgede müthiş derecede bir bilim ve terakki düşmanlığı hüküm sürmeğe başlamıştı³.

XVI. yy/a kadar bugünkü anlayıştaki üniversite tabiatını taşıyan medreselerde bütün ilimler öğretilmekteydi⁴. Medreselerin girişlerinde şöyle levhalar bulunurdu: "İlmi talep etmek her müslüman erkek ve kadına farzdır."

XVI. yy.sonuna doğru, bilhassa, Buhara hanı Abdullah Han 1587 yılı Şiraz'dan gelen misafir müderris Mirzacan Şirazî'yi Şeyhül-Ulema tâyin edince, facia başlamıştı. Şirazî, acele olarak, medrese dersleri müfredatında dünyevî ilimlerin öğretilmesi yasak etti. Böyle bir tedbir başka medreselere de lesir etti. 10-12 yıl medreselerde tahsil gören talebeler, yalnız dinî ilimleri öğrendiler, lâkin riyazat, hendese, tarih, tıbbiye ve edebiyat gibi ilimlerinden uzak kaldılar⁵. XIX. yy. başında Medreselerde bu ilimlerin bir kısmı ve münazara ilimleri okutulmakta ise de bunlar kâfi gelmiyordu ve istenilen düzeyde olmadığı için tesirli olmuyordu⁶. Bu durumu yakından görebilen Abay: "Zamanımızın mollaları hâkim - mütefekkir adına düşman oldu. Biraz Arapça-Farsça'dan bir iki bahis öğrenen bu cahillerin millete faydasından çok zararı dokundu... Bunlar faydasız ve uzun bahislerle günlerin geçirib dünya namına cahil kaldığı için adam avlamakla, kandırmakla meşguller. Genellikle böyle nadanların nasihatları da tesirsiz olur"⁷

1 B. Hayil. *Türkistan Devleti Milli Mücadele Tarihi*, T.T.K. Ankara 1995, s. 127.

2 M. Saray. *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993, s. 11.

3 Yazan Y. T. Çıkaran: Dr. A. Oktay. *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*. II. Bölüm . İstanbul 1954 .s. 7.

4 B. Hayitt. *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. T.D.A.V. Yay. İstanbul. 1987, s. Sİ.

5 S. Aydı , *Buhara İnkılabı İçin Materyaller*. Moskova 1926, s. 9-10.

6 B. Hayit. *Türkistan Devleti...* s. 127; *Türklüğün Bazı...* s. 81.

7 Abay, *Kara Söz. Poemalar*, Almatı 1993. 38 Söz. s. 96-97.

diye acı bir (hak) gerçeğe parmak basmış.

İlim, fikir, sanal ve kültür adına yapılan bu tahripkârlığı, ihmalkârlığı, ilgisizliği ve Mehmet Akif'in tabiriyle "tevekkülü tembellik, teslimiyetti korkaklık, kanaat'i miskinlik" olarak algılayan bu zihniyeti o dönemin kaynaklarından ve şahidlerinden, meselâ Armenius Vambery⁸ ve Kadı Abdüreşid İbrahim(ov)⁹'in seyahatnamelerinden çok veciz bir şekilde görmek mümkündür. Evet, bu dönem ¹⁰Rusya Müslümanları ve Türkleri... derin bir cehalet, ucu görünmez bir bataet ve kesalet içinde boğuluyorlardı- Meydanda en yüksek zekâları işgal eden meseleler yine hurâfata aitti. Milliyet, millet hislerine bigâne olan şu muhit içinde ne mekteb ve terbiye kaygusu vardı ne de içtimâî, iktisadî, ahlâkî meseleler düşünülüyordu. İbtidâî ve gafletle Ölüde bir hayat otuz milyonluk Türk âlemini boğup gidiyordu!"¹¹.

Siyasî Durum ve Rus İşgalleri

Altın Orda'nın yıkılışıyla değişen dengeleri lehine çeviren ve tarihe "Korkunç İvan" sıfatıyla geçen Rus Çar 1552 yılında Kazan'da dehşet verici katliamlar gerçekleştirmiştir, Sergilenen bu vahşet neticesinde asırlardan beri toplanmış ve inkişaf etmiş olan millî ve manevî kültür eserleri, de mahf olmuş, şehir ve hazine tamamen yağma edilmişti. Eskiden sadece yerli nüfusun 40 bini geçen bu mühim merkezde, 1557 yılında 6000 Rus ve civarında bir o kadar da Türk kalabilmişti¹¹. Kazan Hanlığının düşmesiyle başlayan bu Rus istila hareketi bundan sonra hep Türkistan aleyhine genişleyecektir. Büyük Petro'ya kadar şarkta ciddi fütuhât yapamamalarına rağmen, Ruslar, Kalmuklar vasıtasıyla Noğay ve Başkurt'ları ve 1720-23 "Aktaban şuburundu"- Congar felaketinden sonra ciddi yara almış olan Kazakları istila etmenin hesaplarını yapıyordu¹². 1722 yılında I. Petro: "Kazakların Odaları, bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu Ordalar, Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin."¹³ demişti. I. Petro, Hindistan'a, dolayısıyla Türkistan'a bilhassa önem veriyordu. O, Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu ticaret yoluyla genişletebileceğim düşünüyordu. Onun için Hazar denizinin siyasî, iktisadî ve askerî önemini kavramıştı. Buradan Kafkas'a, İran'a, Türkistan ve Hindistan'a ulaşabilirdi¹⁴. I. Petro'nun tasarladığı bu istila hareketi projesi onun sâdık varisleri tarafından yavaş yavaş gerçekleştirilmeye başlandı. Zira XVI. yy.dakı Korkunç İvan'm takip etmiş olduğu yolla XX. y.y.dakı Çarlık ve Sovyet Rusyası

8 A. Vambery. **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, İstanbul 1993.

9 Bkz: A. İbrahim, **Alemi Tslam ve Japonya'da İslamiyet**, Haz. M. Paksu. İstanbul 1982.

10 A. Ağaoğlu. "İsmail Bey Gasprinski" **Türk Yurdu**, Sayı: 12

11 Bkz: S. Zenkovsky. **Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık**. Çev: İ. Kaudıncır. İstanbul 1983. S. 12-13; Aliye Ballal Taymaz, **Kazan Türkleri**, İstanbul 1925 s. 28.; A. M. Kurat: "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", **A.Ü.D.T.C.F.D.** Cill XXIV sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1966 vs.

12 Z. V. Tıngan. **Bugünkü Türkiü Türkistan Yakın Tarihi**. İstanbul 1982. s.152-171.

13 T. Şonanulu, **Cer Tağdırı El Tağdırın**. Almatı. 1995 s.20.

14 B. Hayit. **Türkistan Dev...** s.44.

tarafından takip edilen yol ve güdülen gaye arasındaki şaşırtıcı benzerlik¹⁵ dikkate şayandır. XVII ve XVIII. yy. Sibiry'a'da ve Türkistan'ın "dala" adlanan bozkırlarında gerekli işgal, iskan ve tahkim etmek sureliyle hazırlığını tamamlayan Rusya, kuvvetlerinin XIX. yy. Türkistan'ın Merkezî bölgesine doğru harekele geçiliyor. 1847'de Aral gölü kıyısındaki müstahkem mevkii, 1854'de Almatı tahkimatını yapmış olan Rusya. 1865'de bütün Türkistan'ın anahtarı sayılan Taşkent'i işgal ediyor. 1868'de Hokand ve Buhara, 1873'de Hive hanlıkları istiklâllerini kaybederek Rusya tarafından yeni kurulan Türkistan Umumî Valiliğine bağlanıyor¹⁶. Bilhassa Rusya'nın Kırım harbindeki mağlubiyeti, Rusya'nın dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlardan ve Yakın Doğu'dan öncelikle Orta Asya'ya kaydırmasına vesile oldu¹⁷. Bununla beraber, "Büyük Rusya" şovenizmi Türkistan'ı elden çıkarmaya hiç de niyetli değillerdi; değişen dünya dengesinde söz sahibi olabilmek ve Hindistan'a yerleşen İngiltere'yi tehdit ederek, sınırlarını genişletmeyi düşünen Rusya, kendi gücünün kaynağını Türkistan'dan aldığı farkında idi¹⁸.

Takriben iki asır zarfında yerleştirilmeye çalışılan idarî taksimat ve idarî kadroyu Ruslaştırma (Ruşça'nın resmi dil olması v.b.) politikası, yerli halkı hristiyanlaştırmak için çeşitli imkânlar sağlamak, Rusya'nın en çok başvurduğu yollardandı. 1910'da Semey III'nin Valisi Troynitskiy yerel yönetimin ve ilçe başkanlarının (Bolus) Rusça bilmesini ve konuşmasını talep etti ve bunu kanunen tasdik ettirdi¹⁹. General Vali Kolpakovskiy 1887-1888 yılları raporunda: "Kazaklar arasına Rus mujiklerini yerleştirmek ve şehirleşürmek benim için hiç de kolay olmadı. Ruslar Kazak dalaşma (bozkırına) kendi dillerini, dinlerini ve geleneklerini beraberinde getirdiler. Bunlar, Kazaklara en çok tesir eden âmillerdendir. Biz de hristiyan dinini kabul eden Kazaklara toprak, arazi ve ormanlar hediye ederek, maddi yardımlar sağlamak suretiyle çeşitli lütuflarda bulunurduk" diye gösteriyor²⁰. 1719 yılında Senatörlük gayri Rus halklarını hristiyanlaştırmak meselesini gündeme getirip, bunu 1728 yılında bir fermanla kanunlaştı r mı ş olması veya 1847 yılı 2 Haziran'da Kazan'da kurulan "Mütercimler Komitesi" tarafından hazırlanan 307 kitabın 288 inin misyonerlik amaçla yapılan dini kitap olması²¹ - bu politikanın köklerinin nerelere dayandığını bize açıkça göstermektedir. Misyonerler, sadece 1860-1917 yıllar aralığında hristiyan dininin propagandasını yapan 72 kitabı Kazakça'ya çevirmişler²².

Bu örneklerle iktifa etmekle beraber şu hususa dikkat çekmek istiyoruz; Rusya'nın Türkistan'ı istila politikası diğer Avrupa ülkelerinin Asya ve

15 Y. T. Çıkaran - Dr. A. Oktay, a.g.e., s. 13; M. Mırzalımetov. **Kazak Kalay Oristandırıldı**. Almatı 1993, s. 19-23.

16 **Kazak SSR Tarihi**. Almatı 1982. Cilt III s.35-38; Dr. A. Oktay, a.g.e.

17 N. A. Khalfin, **Politika Rossii** s. 16.

18 A. Vambery. a.g.e. Hz. N.A. Özalp. s. 83.

19 M. Koygeldiev, Alaş **Kuzgalısı**, Almalı 1995, s. 73-74, 79.

20 a.g.e., s.75

21 M. Mırzahmetov, a.g.e-, s.102,38.

22 M. Mırzihmelüv. "Paşalık Rossiya'mn üt aymaklardağı sayasatı", **Kazak Edebiyatı** 1990. 2 Şubat.

Avrupa'deki istila hareketinden sert ve çetinliği açısından hiç de geri kalmıyordu, hatta onları geçmişti. Zira, İngiltere ve Fransa müstemlekelerini eritemezken, Rusya uyguladığı zalim ve kurnaz politikasıyla onca milleti yok etmeyi ve bünyesine sindirmeyi başarmıştı²³. Çarlık Rusya'yı hesaba katmadığımız halde, 1926 yılında Sovyet Rusya'sında 194 millet varken, günümüzde bunların sadece 101'i mevcut kalabilmiş ve 93'ü Ruslaşarak kimliklerini kaybetmişlerdi²⁴.

2. Tecdit Hareketlerinin Başlaması ve Fikrî Ayrılıkların Doğuşu

A. Fikri zeminin oluşumu:

Yukarıda zikrettiğimiz gibi taassubun hüküm sürmesine ve fen bilinilerince gerilemesine rağmen XVIII ve XIX. yy Buhara ve Semerkand medreseleri İslâmî ilimlerde hâlâ otoritesini muhafaza etmekteydi. Örneğin, A. Vanrıvery, Buhara (ve Semerkand) medreselerinde Hindistan'dan, Keşmir'den, Afganistan'dan, Rusya'dan, Çin'den vs. gelen 5000'den fazla talebenin eğitim aldıklarını kaydetmektedir²⁵. Japonya seferinden önce Türkistan'a uğrayıp, orda bir müddet kalan Seyyah Kadı Abdürreşid İbrahim de : "Buhara ulemasının sayısı belli değil. Medrese sayısı da o kadar çok ki. tahminen 200 Medrese, 27 bin civarında da talebe bulunmaktadır. Bunun sebebi de vakıf müessesesinin çok kuvvetli olmasına bağlı"²⁶ diye bahsetmektedir.

Buhara medreselerine en çok rağbet gösterenlerin biri de kuşkusuz Kazanlı talebeler İdi. XVIII.yy. sonuna ve özellikle XIX sonlarına doğru bu hareket gittikçe büyüdü ve yüzlerce Kazanlı gençler Buhara medreselerinden "damolla" olarak dönüyor ve kimi şehirlerde, kimi köylerde medrese açmaya başladılar²⁷. Bu gençler arasında daha sonra ıslahat ve tecdit hareketinin önderi olacak A. Kursavî (1775-1813)²⁸, Ş. Mercanî(1815-1889)²⁹ler Kazan Tatarları arasında kültürel kankmmayı yeni boyutlara taşıdı.

Paha ziyade Mercanî'nin gayretlerine bağlı olarak bir çok Tatarlar önceden Rus diline ve "Hristiyan Kültürü" olan batıya karşı olan düşüncelerinden vazgeçmek suretiyle başarı sağlamışlar ve onun gayretlerinin sonucu olarak Tatarlar arasında uyanma başlamıştı³⁰. Ş. Mercanî'nin esas görüşlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

- a) İçtihat kapısı herkese açıktır.
- b) Taklit mutlaka bitmelidir.

23 M. Koygeldiyev. it.g.c, s.79-80.

24 M. Mirzabmutov, a.g.c, s.108.

25 A. Vanrıvery. a.g.e., s.164.

26 A.Tbrahim. a.g.e., s.45.

27 Prof. A."N. Kurat. "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", A.Ü.D.T.C.F.D, Cilt: XXIV-Sayı 3-4. Temmuz Aralık 1966. s. 96-97.

28 A. N. Kurat, a.g.e. .s.102-103.

29 Bkz: Ş. Mercanî için: N. Devlet "Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Di» Adamı Ş. Mercanî. Mustafedel ahbar... Kazan. 1989; C. Validov. **Oçerk İstorü Obr. i literaturı Tatar.** Mosk. 1923. s.56-68.Oxford yay.; A. Ü. Temir, "Tatarların Yayılışı" İ.A. XII/120 İstanbul 1970, s. 56-58.

30 S. Zenkovskiy, a.g.e. s.21-22.

c) Medreselerden skolastik-lüzunusuz bazı kitaplar çıkarılmalıdır.

d) Medreselerde bilhassa Kur'an, Hadis ve Tarih derslerine ağırlık verilmelidir.

e) Fen derslerini ve Rusça okumayı teşvik etmek lazım³¹.

Rusça bilmesi, Rus aydın-ziyalı zümresini yakından tanınması, Radloff gibi müsteşrik ilim adamlarıyla içli dışlı olması³², Rus üniversitesini yakından tanınması İslanî ilimlere ve İslâm kültürüne tam vakf olan Ş. Mercanî'nin ufkunu genişletmişti. Zaten Mercanî öz benliğine, kimliğine ve islârnî ilimlere sahib olmayanların Rusça okumalarını tasvif etmiyor³³.

Hem Buhara, Semerkarufi, hem Rusya'yı ve Rusya vasıtasıyla Avrupa'yı az-çok tanıyan Ş.Mercanî hem Türkistan'da ve Türkiye'de tanınıp-sevilen simalardan idi. Kazan'daki faaliyetleri sırasında Hacca giden Ş.Mercanî, hac dönüşünde İstanbul'a uğramış, Devleti Aliye'nin o zamanki Hariciye Nazırı Asım Paşa, meşhur devlet adamı Münir Paşa, başka devlet adanılan ve aydınlar ile görüşmüş... izlenimlerini "Rihletül-Mercanî" adlı eserinde dile getirmiş³¹.

Evet, görüldüğü gibi, Ş.Mercanî'nin fikir dünyası Buhara (Asr-ı Saadet), Rusya (Metod) ve Osmanlı (Islahat) düşünce üçgeni çerçevesinde şekillenmişti ve tecdit hareketinin numunesini teşkil etmişti. Ş. Mercanî ve varisleri tarafından açılan Muhammediyec, Hüseyniye, Galiye vs. medreseleri bu düşünceyle yoğrulmuş gençleri yetiştiren birer müesseseye dönüşüverdi adeta.

Arapça anlamı "nev" kullanılmamış, yeni tertib, nizam, kaide, tür, tarz, yol, bilim, metod³⁵ ve yöntem olan Usul-i cedid. genel İfadeyle ceditçilik akımı, Osmanlı islahatçılarının ve Kayyum Nasırı (1824-1907), Şehabeddin Mercanîlerin gayeleri İsmail Bek Gaspıralımın şahsında somutlaşarak belli bir odak noktada kültür-medeniyet, maarif ve neşriyat alanında yoğunlaştı. Gerçekten, tecdid hareketinin zirvesidir İ. Gaspıralı.³⁶ Bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey, düşüncelerini "Tercüman" gazetesi vasıtasıyla bütün Rusya Müsülmanları ve Kahire, Çin, Hindistan ve Osmanlı vs.başta olmak üzere bütün müslümanlar arasında yayan ve faaliyet gösteren şahıs oldu³⁷.

"Ecdadımız, büyük medeniyetler kurmuşlardı. Bizim talihsizliğimiz ise halkımız okumuyor. Biz ilmin ve kültürün kıymetini bilmiyoruz. Geleneksel melod bizim terakki yollarımızı tıkamıştır. Gençlerimiz medreselerde 10 yıldan fazla eğitim alıyor, ancak hiçbir ilini elde edemiyor. Acilen mekteb-medrese eğitimini islah etmek lazım. Terakkiyetin ve aydınlanmanın anahtarı işte bu

31 A. Sadi. *Tatar Edebiyatı Tarihi.*, Kazan 1926. s.67.

32 A. Tenir. *Türkoloji Tarihinde W. Radloff Devri.*, Ankara 1991. s.25-29.

33 A. Maşani, El-Farabi cane Abay. Almatı 1994. s.85.

34 Y. AbduUin. "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi", *Kazan Utları*. Kazan 1992/5 s.133-139.

35 Ş. Samı, *Kâmûs-ı Türkî*, 3.baskı 1989. s.124,

36 İ. Gaspırah için bkz.N. Devlet. *İsmail Bey (Gaspıralı)* Ankara; M. Saray. *Gaspıralı İsmail Bey'ilen Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul 1993; Kmmmer. Gaspıralı İsmail Bey. İstanbul 1934; İsmail Bey Gasprımskiy. *Russkoe Müsülmanstvo*. 2. basfa.Oxford.London. 1985, vb.

37 E. Ablayev. İsmail Gasprımskiy. *Gumanist, Prosvetitel, Pedagog. Taşkent*. 1991. s.94.

yoldan geçer."³⁸ diye yazan İsmail Bey, başka bir yerde şu ifadeleri kullanmış: "Moğol akıntısından ve yıkıntısından sonra tâ bu zamana kadar âlem-i islâmın gayretten, gözden, kulaktan düşüp koca gülbahçe miskinbane harabesine çevirip asırlarca terakkiden bibehe kaldığı, büyük ulemâ zuhur etmediği, tüccar yol bulamadığı, kâşif ve nâşirlerin namları dahi unutulduğu nedendir? Maarifsizlikten!..."³⁹ Mekteplerimiz yok mu? Allah'a şükür, var. Öğretmenlerimiz kâfi derecede çalışmıyorlar mı? Evet, çalışıyorlar. Mekteplere yardım eden ve destekleyenler yok mu? Evet, var. Halk öğrenmek istiyor mu? Evet, hem de çok. O halde, problem nedir? Mektepler eğitim ve öğretimde iyi bir metod kullanamıyorlar. İşte aksaklık budur"⁴⁰.

Gaspıralı, birçoklarının zannettikleri gibi eğitimde lâik değildi. "Talebe dinî eğitimini tam olarak öğrenmeli ve ondan sonra bugünkü dünyada ihtiyaç duyulan sanatları, dilleri ve bilgileri öğrenmelidir"⁴¹ diyen İsmail Bey, hayatta ve ticarete başarılı olmanın dini yaşamaya mani olmadığını vurgulayarak, Yahudilerin başarılı olmalarını onların dinlerinden hiç taviz vermediklerine bağlıyor⁴².

Gaspıralımın isteği siyasî bağımsızlık değildi. O, halkın böyle bir bağımsızlık elde etmek ve onun da ötesinde onu koruyabileceğinden endişelidir. Gaspıralı "iyi günleri" beklemektedir, ancak o, herşeyden önce Rusya müslümanlarının ve Türklerin birliğini ve şuurlanmasını istemektedir. Siyasî bağımsızlık talebi hem Rusya'yı kızdıracak, hem de Türk halkları arasında bazı anlaşmazlıklara sebebiyet verebileceği için Gaspıralı Rusya'ya karşı tavrı ve ifadelerinde çok dikkatli ve ılımlıdır⁴³. Kazanlı genç şair Hüseyin Şamil Toktaroğlu (1881.-1913) Gaspıralı'ya ihtilâl ruhlu şiirini takdim ettiği zaman: "Hayır, Hüseyin Hoca! Böyle bir şiiri ben kendigazeteme alamam. Yaşadığımız zamana, çevreye ve şartlara uygun değil... İyi günler gelinceye kadar onlar sizin elinizde kalsın... Maarif ve kültür... Sadece ikisi bizi karanlıktan kurtara ve iyi günlere ulaştırabilir... Kültürlü ve şuurlu olabilmek için halkın ilimle kuşanması lazım. Bu sözüm sadece Kırım Tatarları değil, bütün Müslümanlar için geçerlidir..."⁴⁴ diye şiiri geri çeviriyor. Gaspıralı, ayrıca istikbalde Rusya'nın en önemli bir müslüman devleti olacağı ümidini de beslemekteydi⁴⁵.

Gaspırah'nın inanılmaz gayreti sonucu... Rusya müslümanları arasında okuma-yazma oranı hızla artmıştı. Örneğin, 1896'ya gelindiğinde Umum Rusya'da 9487 mektep ve medrese mevcuttu ve buralarda 181 bin 650 talebe eğitim görmekteydi⁴⁶. 1914'te sadece Gaspıralının açtığı Usûl-i Cedid

38 E. Ablayev, a.g.e. s.51.

39 Kinmer C. S. a.g.e. s. 107.

40 M. Saray, a.g.e. s.38-39.

41 M. Saray, a.g.e. s.s.39.

42 **Tercüman**. 1883. N23.

43 İsmail Bey Gasprinskiy. **Russkoe Musulmanstvo**. 2. baskı. London. 1985.

44 E. Ablayev, a.g.e. s.33-35.

45 S. Zcnkovskiy, a.g.e. s.29-30.

46 Fal'borkG. Çarnoluskiy. V.Narodnoe obrazovaniye v Rossii Sb. 1899.s.218-220.

okulunun sayısı Rusya dahilinde 5 bini bulmuştu⁴⁷.

Hasılı, 1912'de İstanbul'daki Genç Türklerin kendisine Meclis-i Ayân üyeliği teklifini reddeten, Bahçe saraydaki matbaasının ve okullarının başında kalmayı tercih eden İsmail Bey Gaspıralı, bütün Türkler ve Müslümanlar arasında "dil, düşünce, fikir, kültür ve işbirliğini oluşturabilmek için çaba sarfetti ve bunu da Usûl-i Cedid okullarıyla gerçekleştirmek istedi.

B. Step'ten Yükselen Ses:

"Kalbim benim kırk yama

"Hain dünyadan..."

"...Gözüme yaş ver, ağlayayım.

Muzdarib, yaralı kalbime

Deva ver, teselli bulayım,⁴⁸ -diyor Abay,

"...Ben içmedik, zehir mi var?"⁴⁹

Geniş ve derin tefekkürüyle, engin marifetiyle ve rengin dünyası-sanatıyla halkın ufkunu açan ve Ş. Mercanî, İ. Gaspıralı"ların başlattığı tecdit hareketinin Stepteki ses-soluğu olan Abay, "Maarifçi-mülefekkir ve bir dava adamıdır.

Abay 1845'de Semey eyaleti, Şıngıstav mıntıkasında doğmuş, 1904'de aynı bölgede vefat etmiştir⁵⁰. Abay, çok dindar ve Kazaklar arasında çok nüfuzlu bir ailede doğup büyüdü. Doğu ve Batrıyı iyi tanıyan aydın görüşlü ve Rusların da çok değer verdiği Karkaralı eyaletinin idarecisi Kunanbay Öskembayev Kazaklar arasında çok dindar olarak tanınan kimseydi. Birçok mekteb-medrese ve camii yaptıran ve Hacc'a gittiğinde Mekke'de bir misafirhane inşaa ettiren Kunanbay hakkında annesi Zere: "Ben, Kunaşı abdestsiz ye besmelesiz emzirdiğimi hatırlamıyorum"⁵¹ demişti. Bugüne kadar tutumlu ve sadece şair olarak tanıtılagelen ve tefekkür'ü hep suistimal edilen Abay'ın sanat ve hayat'ını 3 devrede mütalaa edebiliriz:

1. Abay'm gençlik devresi: Medrese tahsili ve rusça Öğrenim gören Abay bu dönemde şark klasiklerini, bilhassa Fuzulî, Nevaî ve Sadî'yi okumakta⁵² ve şiirleri daha çok aşk, sevgi ve tabiat güzellikleri içeriklidir.

2. 1895-96 yılına kadarki dönem: Bu dönemde Abay içtimai meselelerle ilgilenmeye başlamış ve 12 yıl idarecilik (12 yıl bolusluk, fi yıl kadılık)⁵³ yapmıştır. Rus demokratlarıyla yakın temas kuran Abay, Rusya'yı ve Avrupa'yı tanıma fırsatı bulmuş; Puşkin'i, Lermontov'u, Krılov'u, Nekrasov, Tolstoy,

47 E. Ablayev, a.g.e. s.85; S. Zenkovskiy, a.g.e. s.31.

48 Abay (İbrahim) Runanbayev II Tomdık şığarmalar cmağı.. Almatı 1986. 1 Tom.s.231-232.

49 Abay, a.g.e. s.220.

50 G. Esimov. Hâkim Abay. Almalı. 1994; A. Maşanov. a.g.e. . 1994; Heyet Abay'dın d Ünyelimi mı men filosofiyası. Almalı. 1995; Kaz. İlim. Akademyası. Heyet. Abay cane Kazırgı zaman. Almalı. 1994. vs.

51 D. Doscan, Abay aynası, Almatı. 1993.s.7, 12-24.

52 Koyşığara Salgarın, "Abay tanıman-lağılım". Abay cane kazırgı zaman. s. 102-103.

53 B. BaygaJiev, "A.Kunanbayev'lin el baskaru kızmeli Uıralı". a.g.e. s.293.

Gerlsen, Bayron, Gethe, Spinoza, Spenser, Bokll, Mili. Dreperi okumuş, özellikle, Dreperin "Avrupa'nın fikri oluşum ve gelişimi" ve Spenser'in "Avrupa'nın sonu"⁷¹ eserlerinden çok etkilenen Abay, Avrupa'yı tetkik ve tenkid etmiştir⁵⁴.

İdareciliği sırasında Rusya siyasetinin çeşitli zulüm ve kurnazlıklarına tanık olan, öteki taraftan kavmiyetçiliği, cehaleti, bölücülüğü partililiği, ucuz ihtirası ve nihayet kendisine dayak atan nadanlığı görüp hayıflanıp Abay'ın bu dönemin sonuna doğru biraz karamsar olduğu göze çarpmaktadır. Hatta, köyü bırakıp, kaybolmak istediği vakıalarda olmuş:⁵⁵

"Kılavuzsuz, kıvrımlı yollarda büyüdüm,
Binlerce (kişi)yle yalnız uğraştım, suçlama beni."⁵⁶

3. dönem ise 1895-96'dan 1904'e, yani vefatına kadar olan devre: Bu 3. devrede , özellikle 1895'de çok sevdiği ve "yeni'nin başlangıcı"⁵⁷ olarak nitelendirdiği oğlu Abdurrahman'ın vefatından son derece müteessir olan Abay'ın nihaî olgunluk -hikmet ve tecdid görüşlerini aksettirmektedir. Şiirleri tasavvufî mahiyet taşımakla beraber kendi hayat, sanat, maarif ve marifet görüşlerinin mahsûlü olan hikmetli "Kara Sözler'i" kaleme alıyor.

"...Kalb, gönül olmazsa
Gayrı Hakk'a yol değil...
...Bilmiyor, kalb seziyor,
Mütekellimin, Mantıkîn
boşuna vakit öldürüyor,"⁵⁸ veya
"İnsanoğlunu yaratan muhabbetle
Sen de sev, o Allah'ı candan tatlı.
Ademoğlu'nu sev, kardeşim diye

*Hak yolu budur yine adaletli*⁵⁹ *diyen Abay*, Hz.Mev/âna gibi fcaîb dairesi Çiziyor ve Allah'a onunla ve ondaki yanıp tutuşan aşkla ulaşmaya çalışıyor⁶⁰. 17 Kara sözde irade, akıl ve kalp kimin daha üstün olduğu konusunda ihtilafı olup, ilmin huzuruna çıkıyor. Üçünü de dinledikten sonra "iradenin ifrat'a kaçtığı zaman inada dönüşebileceğini, aklın da iyiliğin yanısıra Tanrı'yi tanıtan ve dünya'yı değerlendiren vasıta olmakla beraber bazen kötülüğün de kaynağı olduğunu söyleyen ilim:"Üçünüz birleşimiz, birlikten kuvvet doğar. Hükümdarınız da kalp olsun"⁶¹ diyor.

54 Kayışgara Salğarin, a.g.e. s. 104? Ayrıca bkz: Abay, Kara SözPoemalar. Almatı 1993. 38 Söz. s.95.

55 D: Doscan.Abay Aynası.

56 Abay (ibrahim) Kunanbayev, a.g.c. I.Cili s.226.

57 a.g.e. s.

58 a.g.c. s.215.

59 a.g.e. Ayrıca bkz: Zeyoç İsmail- A.Abbas Çınar. Abay. Ankara. 1995. s.79.

60 Abay. Kara Söz ve Poemalar. 38 Söz. s.94.

61 Abay. Kara Söz. 17.söz. s.39-40.

Ancak, bu Abay'm aklı önemsemediği anlamına gelmez. Hayatı boyunca cehaletle mücadele eden ve Ademoğlunun düşmanı olarak 1.Nadanlık 2.Tembellik ve 3.Zulmü⁶² gösteren Abay, insanlığı hep tefekküre ve hikmete davet etmiştir: "Her alim hakim değil, her hâkim (hikmet sahibi, feylozofAalimdir."⁶³,

"Zamanımızın hoca-mollalar hakim adına düşman oldu"⁶⁴ diyor Abay. Devrinin miskin, lenbel dervişlerinin dünyadan el-etek çekmelerini Sahibi nimete karşı saygısızlık olarak nilelendiren Abay, "herkes terki dünya olursa kim savaşır, kim çalışır, Allah'ın bendeleri için yarattığı hazineleri kim işler?"⁶⁵ diye soruyor ve halkın kuvveti, avamın imanı ve selameti, milletin birliği ve bütünlüğü için alimleri topluma davet ediyor. "Hayalsiz kemalat olmaz", diyerek ariflere Hakkı halk içinde yaşamayı öğütlüyor. Asr-ı Saadetten örnekler veriyor⁶⁶.

"Yürekte gayret olmasa

Uyuyan aklı kim dürter?

Akla ışık konmasa,

Hayvanca yaşanıp gün geçer"⁶⁷ diyerek insanoğlunun hayvanattan en büyük farkı olarak kalp-akıl muvazenesindeki gönül dünyasını gösteren Abay'a göre ruhun ve kalbin gıdası da tatlı müzikle şiidir:

"Kulaktan girip vücudu sarar,

Güzel şarkı ile tatlı melodi,

Gönüle türlü düşünce salar

Şarkıyı sev. benim gibi."⁶⁸

Ancak, "Kendin için çalışırsan kendisi için otlayan hayvanın biri olursun; insanlık borcun için çalışırsan, Allah'ın sevgili kullarından biri olursun*"⁶⁹, diyen Abay için "Sanat, sanat için değil, hayat için", "Edebi eserin amacı, hayatı olduğu gibi tasvir, şairin amacı da kendi zamanının destancısı olmaktır."⁷⁰ Ona göre "...belini bağlayıp önüne arkasına bakıp, dünya kirinden arınıp, ortaya çıkıp düşüncelerini söyleyecek olan şair bir haykırış, bir dava eridir ve onun silahı dili ise "bıçağın keskin yüzü, iğnenin ucudur."⁷¹.

Sanatkârlıktan öte dava adamı olan Abay için sanat araçtır, amaç değil!

"Ben şiiri yazmıyorum, zaman geçirmek için,

Olan olmayan hikayeleri dermek için.

Yüreği duygulu düşüncesi geniş

62 Abay, a.g.e. 38.söz. s.100.

63 Abay, a.g.e. s.96.

64 a.g.e.

65 a.g.e. s.92.

66 Abay, a.g.e. s.93.

67 Abay (İbrahim) Kunanbaycv, a.g.e. s.227.

68 a.g.e. a.220.

69 Abay. Kara Söz, a.g.e. 37 söz. s.78.

70 Sabil Muganov. "Abay Kunanbayev". Halıg Murası.Almatı 1974. Çcv.O Söylemez. G. Öztürk. "Bir" dergisi. N.3 1995.s.5

71 a.g.e. s.5.

Yazdım ibret, gençlere vermek için⁷².

Abay'a göre Hünərli Sanatkâr dünyaya gönderiliş gayesini ve dünyadaki yerini bilmeli ve hayatı omuzlaraalıdır:

"Heveskâr olma herşeye
Hünərliyscn sırtla onu.
Sen de bir kerpiçsin dünyaya
Gediğini bul da oturuver."⁷³

En son olarak ta, bütün cehaletin, kavmiyetçilik-bölücülüğün ve fakirliğin ancak eğitim-öğretimle giderilebileceğini kavrayan Muallim Abay: "Allah"dan kork, bendeden (kuldən) ulan, çocuğum adam olsun desen-okul, bu yolda hrşçyini feda el"⁷⁴, -diyerek hayatının ve sanatının büyük bir kısmını maarife adamıştı.

Kadimcilerin her şeye "küfür" damgasını vurduğu bu dönemde Avrupa'nın yeni keşiflerine, bilhassa Rusya'daki yeni icadlara açık olan Abay, elektrige makinaya ve yeni teknolojiye sahip olmamız gerektiğini vurguluyor⁷⁵, yabancı dil öğrenmeye teşvik ediyor.⁷⁶ Rus dilinin ehemmiyetini anlatıyor. Abay'a göre Rus dili yenilikçi hareketin yolunu açacaktır, çünkü Rus dili Puşkinle Tolstoy'un dilidir⁷⁷.

Rus işgalinde kabul edip "Dar'ül Harb" hükmünü verdiği ülkesi için Abay, öncelikle Anadilinde eğitim yapan Usul-i Cedid okullarının ehemmiyetini anlatıyor⁷⁸.

"Çocuğumu medreseye öğren diye verdim.

Hizmet edip, şan alsın diye vermedim"⁷⁹, diyen Abay, zamanı zayi ederek, vakti lüzumsuz bahislerle geçiren ve dünya ilimlerinde cahil kalan medreselerin fen bilimleriyle donatılmasını, yani mekteple medresenin birleşmesini istiyor. Ve belki de bunun kanıtı olarak çok sevdiği iki oğlu-Abdrahman'ı Petersburg Harbiye okulunda, Mağavya'yı da Semey medresesinde okutmuştur.

Dönemindeki bütün Cedidçiler gibi Abay da kadınların okuması taraftandır. Sevgili kızı Gülbadan'i Semey medresesine gönderen Abay şiirlerinde de sık sık bu konuya değinmiştir.

Tabii, Abay'ı endişelendiren bir olay da Rus okullarında eğitim gören talebelerin durumudur. Zira, tıpkı Ş. Mercarı ve İ.Gaspralı gibi düşünen Abay, talebenin önce dinî ilimlere vakf olması ancak "Kendi dinini, dilini ve milletini bilenler Rusça okurlarsa o zararsızdır, belki iyidir. Ancak kendi benliğine, kimliğine sahip olmıyanlar Rusça eğitim görürlerse, ondan hayır beklemek fazla

72 Abay (İbrahim) Kunanbayev. Ölendi!... s.93.

73 a.g.e. s.162.

74 Abay Kara Söz... 25.söz. s.53.

75 a.g.e. 38.söz. s.96.

76 a.g.e. 25.söz. s.51-53.

77 Abay. Ölümder.

78 Abay, Kara Sözler. 25.söz s.51.

79 Abay. Ölümder.

iyimserlik olur"⁸⁰- demektir. Osmanlı'daki ıslahat hareketlerini dikkatle takip eden Abay, bu yenileşmeye, kendi ifadesiyle⁷ "yeni nizama" destek vermekte ve "Mekteb-i rüştiye^lerin, mektebi harbiyelerin açılışına sevinmektedir"⁸¹.

Evet, baştan beri ifade etmek istediğimiz gibi Cedid hareketi bir bütünlük arz etmektedir. Osmanlıdaki ıslahat hareketleri Kazan-Kmm çevresinden, Kazan-Kırım Kafkasları da Türkistandaki teccid hareketlerinden farklı bir şekilde ele alırsanız, meseleyi eksik anlamış olursunuz. Zira, o dönemde canlılık kazanan Hacc yolları, her tarafta sesini duyurmaya başlayan matbuat, bütün Türk-İslam coğrafyasındaki sıkıntıların, sorunların aynı olması vs. ve nihayet dine vakf mütefekkir aydınların Rusya ve Avrupayla tanışarak ufukların genişlemesi bu bağ-rabitayı daha da sağlamlaştırmıştır. Sonraları sosyalist olan Cedidçilerden RTörekulov 1916'da haklı olarak şunları yazmıştı: "Şinasi , N.Kemal, Emin (Yurdakul veya Resiüzade) , Tatarlarda Tokay, Ayaz (İshaki) ilk gazeteci İsmail Gaspırali. Kazaklarda Abay, bütün bunlar hem Fransız ve Rus edebiyatından, eskâr-ı umumivesinden ilham alan hemfikir kimselerdi"⁸².

80 A. Maşani, a.g.e., s. 85.

81 Abay. 38.söz.s.97.

82 N.Törekulov/"Edebietke küz salu." **Kazak gazetisi**. 1916. M. Mırzahmetov."Cüreğİmin túbüne teren boyla." Almatı 1995. s.12.